

² Виноградов В. В. О языке художественной литературы. М., 1959; Иванчикова Е. А. Синтаксис художественной прозы Достоевского. М., 1979.

³ Достоевский Ф. М. Полн. собр. худож. произведений. Т.13 (Статьи). М.; Л., 1926–1930. С.74.

⁴ Лакофф Д. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.10. Лингвистическая семантика. М., 1981. С.302; Гл. таксама: Филлмор Ч. // Там же. Вып. 23. Когнитивная лингвистика. М., 1983 і інш.

⁵ Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Изд. 4-е. М., 1979; Он же. Литературно-критические статьи. М., 1986.

⁶ Арутюнова Н. Д. Стиль Достоевского в рамках русской картины мира // Поэтика. Стилистика. Язык и культура. М., 1996. С.85.

⁷ Бобрухов В. Л. «Зеркальная» метафора в истории культуры // Логический анализ языка. Культурные концепты. М., 1991. С. 116.

⁸ Падобны метады аналізу прапанаваны Прохаравай С.М. Гл.: Прохорова С. Образ Homo ludens «человека играющего» в русском и белорусском языках // Язык. Культура. Взаимопонимание. Материалы международной конференции. Львов, 1997.

⁹ Падрабязней аб гэтым гл.: Широкова М. А. Глаголы, характеризующие homo ludens в романе Достоевского «Бедные люди» // Сборник научных artykuлаў 53-й навуковай канферэнцыі студэнтаў Белдзяржуніверсітэта (красавік – май 1996 г., Минск). Мн., 1996.

¹⁰ Вержбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1996; Яна ж. Судьба и предопределение // Путь, 1994. №5.

¹¹ Гл.: Полный православный богословский энциклопедический словарь. М., 1992. Т.2.

¹² Гл.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1989.

Т.А.МІХАЛКІНА

ЛЕКСІЧНЫЯ НОВАЎТВАРЭННІ А.І.САЛЖАНЫЦЫНА

Характэрнай рысай літаратурна-мастацкага стылю А.І.Салжаныцына з'яўляюцца індывідуальна-аўтарскія словаўтварэнні. У артыкуле разглядаюцца новаўтварэнні на базе дыялектнай, жаргоннай лексікі і прастамоўя з пункту гледжання іх формаўтварэння і ролі ў мастацкай і публіцыстычнай творчасці пісьменніка.

Словы, створаныя Салжаныцыным, належаць да розных часцін мовы і створаны рознымі спосабамі.

Назоўнікі з'яўляюцца суфіксальнымі і нульсуфіксальнымі вытворнымі. Напрыклад, ад дыялектных асноў прыметнікаў з дапамогай суфікса *-ость/-ность* створаны словы са значэннем непрацэсуальнай адзнакі: **беспонятный** 'не кемлівы, тупы, з дрэннай памяццю' – **беспонятность**, **неухичный** 'не ўцеплены' – **неухиченность** (тут і далей значэнні дыялектных слоў даюцца па "Словарю русских народных говоров" – СРНГ). Назоўнікі прастамоўя паходжання ўзніклі на базе неэкспрэсіўнай прастамоўяй лексікі і на аснове экспрэсіўнага прастамоўя (вульгарызмаў). Назоўнікі, утвораныя ад неэкспрэсіўных дзеясловаў, азначаюць асобу-вытворцу дзеяння: **заставивать** 'абараняць, выгароджваць' – **застойник** (суф. *-ник*) і адцягненае дзеянне: **полегчать** 'стаць лепш, лягчэй' – **полегчание** (суф. *-ни/л/-*). Ад вульгарнага дзеяслова **гавкать** 'гаварыць, лаяцца' утвораны назоўнік са значэннем дзеючай асобы **гавкалка** 'зменны майстар' (суф. *-лк-*), назоўнік з адцягненым значэннем **гавканье** 'лаянка' (суф. *-н/л/-*). Для назоўніка **обгавкивание** 'недабразычлівае абмеркаванне' утваральным мог бы быць вульгарны дзеяслоў **обгавкивать**, не звычаны ў слоўніках рускай мовы. Калі гэты дзеяслоў існуе ў мове, то прыведзены назоўнік з'яўляецца суфіксальным утварэннем. У процілеглым выпадку яго трэба разглядаць як цэразступеньчатае ўтварэнне ад дзеяслова **гавкать** (гэта значыць, як прэфіксальна-суфіксальнае вытворнае). Нульсуфіксальнымі з'яўляюцца аддзяслоўныя вытворныя муж. роду 1 скл., напр.: **обсоветовать** 'параіць' – **обсовет**, **воздымать** 'падымаць' – **воздым**, **адад'ектыўны** назоўнік муж. роду 1 скл., які называе асобу-носьбіта адзнакі: **отерханный**, 'абдраны, абшморганы' – **отерхан**.

Прыметнікі, утвораныя суфіксальным спосабам перш за ўсё ад дыялектных дзеясловаў, напрыклад, значэнне 'здольны стаць суб'ектам дзеяння' маюць словы з наступнымі суфіксамі: *-ист-*: **заязяться**, **заязнуться** 'паабяцаць зрабіць што-н.' – **заязистый**, *-чив-*: **встромлять** 'утыкаць, устаўляць, усаджваць старчма што-н.' – **встромчивый**; агульнае значэнне аднесенасці да працэсу, які названы матывавальным дзеясловам, уласціва прыметніку з суфіксам *-н-*: **изневоливать** 'прымушаць' – **изневольный**. Ад назоўнікаў-дыялектызмаў утвораны прыметнікі, якія маюць значэнне аднесенасці да стану, напр.: **нужда** 'патрэба' – **нуждяной** (суф. *-ян-*). На базе дыялектнага прыслоўя з часавым значэннем узнік прыметнік, у якім уласцівае прыслоўя значэнне адзнакі сумяшчаецца са значэннем прыметніка як часціны мовы (адзнака

прадмета): **опережь** 'перш' – **опережный** (суф. -н-). Прыметнік, утвораны ад назоўніка-вугарызма з дапамогай суфікса -ин, мае прыналежнае значэнне: **чушка** 'свіння' – **чушкин**. Ад аргатызма **зэк** утвораны два прыметнікі таксама з прыналежным значэннем: **зэчий** (суф. -ий) і **зэческий** (суф. -еск-). Спосабам складання з нулявой суфіксацыяй утвораны прыметнікі ад вугарызмаў: **литомордый**, **грубомордый**, **дремучемордый**. Яны змяшчаюць у апорным кампаненце аснову назоўніка **морда** 'твар', а ў першым кампаненце – аснову прыметніка і азначаюць 'які мае тое, што названа апорнай асновай і канкрэтызавана ў першай аснове'. Прыметнік **неработоохочий** уяўляе сабой церазступеньчатае вытворнае, паколькі слова **работоохочий** адсутнічае ў мове (**охочий** – дзялектны прыметнік са значэннем 'які робіць што-небудзь па ўласнаму жаданню, добраахвотна').

У сферы вытворных дзеясловаў шырока прадстаўлена прэфіксальнае словаўтварэнне. Напрыклад, словы са значэннем 'выканаць (давесці да рэзультату) дзеянне, названае матывавальным дзеясловам' утвораны ад дыялектызма: **мугорить** 'збіваць з панталыку супярэчлівымі загадамі, даручэннямі' – **замугорить** (прэф. за-), ад неэкспрэсіўнага прастамоўнага дзеяслова: **лютець** 'станавіцца лютым, жорсткім' – **залютеть** (*Говядина... 45 копеек за фунт? Да вы залютели?* – "Красное колесо"; прэфікс той жа) і ад вугарызма: **собачиться** 'сварыцца' – **рассобачиться** (*...Когда с Маكدональдом наши рассобачились, я в докладе власти поправил...* – "Архипелаг ГУЛАГ"; прэф. рас-). Прэфіксальна-суфіксальны дзеяслоў, утвораны ад дыялектнага назоўніка з дапамогай фармантаў до-...-ева-, мае значэнне 'знаходзіцца ў якім-небудзь стане да канца': **злыдень** 'жаласны, няшчасны чалавек' – **дозлыдневать**. Спосабам складання ўтвораны ад прастамоўнага неэкспрэсіўнага слова дзеяслоў, які азначае 'не поўнасцю, не да канца, напалову выканаць дзеянне, названае матывавальным (апорным) дзеясловам'. У ім выдзяляецца першы кампанент **полу-**: **гавкнуть** – **полугавкнуть** (от **гавкать** 'брахаць'). Дзеяслоў **отгавкнуться** 'вылаяцца ў адказ' можна разглядаць як церазступеньчатае ўтварэнне (прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальнае) ад вугарнага дзеяслова **гавкать** 'гаварыць, лаяцца', паколькі дзеяслоў **отгавкиваться**, які мог бы быць утваральным для дадзенага, не зафіксаваны слоўнікамі рускай мовы.

Найбольшая колькасць прыслоўяў належыць да суфіксальнага спосабу словаўтварэння. Шырока прадстаўлены адад'ектыўныя ўтварэнні дыялектнага паходжання з суфіксам -о/-е/, якія сумяшчаюць значэнне адзнакі са значэннем прыслоўя як часціны мовы (адзнака адзнакі), напрыклад: **нескучливый** 'які не сумуе, вясёлы' – **нескучливо**, **никчemuшный** 'нікуды не годны; бескарысны, непатрэбны' – **никчemuшне**. Прыслоўе, утворанае ад дыялектнага назоўніка, мае значэнне адзнакі ў адносінах да прадмета, названага матывавальным словам: **лопоть** 'адзенне' – **лопотно** (суф. -но). На базе прастамоўнага неэкспрэсіўнага дзеяслова **вызволить** 'выручыць, вызваліць ад чаго-небудзь' узнікла прыслоўе **вызволимо** са значэннем адзнакі дзеяння без прамежкавай ступені словаўтварэння з дапамогай суфікса -м- (дзе прыметнік **вызволимый** не зафіксаваны ў слоўніках). Прэфіксальным спосабам створана прыслоўе ад дыялектызма (прэф. от-): **ноне** 'цяпер' – **отноне**, якое называе адлік ад адзнакі, названай матывавальным прыслоўем. Прэфіксальна-суфіксальным спосабам утвораны прыслоўі ад жаргонных прыметнікаў. Яны маюць значэнне той жа адзнакі, што і ўтваральнае слова: **фраерский** 'прыналежны, уласцівы фраеру' – **по-фраерски**, **зэческий** 'прыналежны, уласцівы зэку' (прыметнік, створаны Салжаніцыным на базе аргатызма **зэк**) – **по-зэчески** (фармант *по-...-и*). Спосабам складання створана прыслоўе на аснове дыялектызма: **малешко** 'трохі, чуць-чуць' – **мал-малешко**. Яно мае значэнне ўзмацнення адзнакі.

Большасць аўтарскіх новаўтварэнняў А.І.Салжаніцына можна аднесці да прадуктыўных тыпаў словаўтварэння (звесткі аб прадуктыўнасці словаўтваральных тыпаў узяты з "Русской грамматики"; далей – РГ"), гэта значыць яны з'яўляюцца патэнцыяльнымі словамі, аднак сустракаюцца і аказіянальныя ўтварэнні. (Пад аказіянальнымі, у адрозненне ад патэнцыяльных, мы разумеем словы, утвораныя па непрадуктыўных або малапрадуктыўных словаўтваральных тыпах, або па прадуктыўных тыпах з парушэннем умоў словаўтварэння, а таксама па індывідуальных словаўтваральных мадэлях.) Па непрадуктыўных

тыпах створаны прыметнік **нуждяной**, прыслоўе **отноне**, па малапрадуктыўнаму – прыметнік **опережний**. Назоўнік **неухиченность** створаны па прадуктыўнаму тыпу з парушэннем умоў словаўтварэння (трэба было б – **неухичность**). Па аказіянальных словаўтваральных мадэлях створаны дзеяслоў **дозлыдневать** (фармант *до-...-ева-* у РГ не адзначаны), прыметнік **неработоохочий**, прыслоўе **вызволимо** і, магчыма, назоўнік **обгавкивание** і дзеяслоў **отгавкнуться**. Прыслоўе **лопотно** створана па тыпу, які адсутнічае ў літаратурнай мове, але захаваўся ў гаворках са старажытнарускай эпохі⁹, слова **мал-малешко** створана па словаўтваральнаму тыпу, які не адзначаны ў РГ, а ў дыялектах, па даных СРНГ, распаўсюджаны падобныя прыслоўі.

Шмат якія словы дыялектнага паходжання служаць у А.І.Салжаніцына для характарыстыкі персанажаў, чыя мова перадаецца або праз чыё ўспрыманне вядзецца апавяданне, а часам – для характарыстыкі тых асоб, пра якіх апавядаецца. У некаторых выпадках слова дыялектнага паходжання ўспрымаецца як больш яркае ў параўнанні з літаратурным сінонімам: **отерхан** 'абадранец' (нульсуфіксальныя ўтварэнні больш экспрэсіўныя і прыцягваюць пісьменніка сваёй энергіяй). У радзе выпадкаў для яго вытворных няма прамых адпаведнікаў у літаратурнай мове: **дозлыдневать** 'дажываць жыццё інвалідам'; літаратурнае **подъём** можна было б лічыць сінонімам слова **воздым**, аднак гэты назоўнік не можа быць ужыты ў кантэксце: *Научились из зерна гнать перегон... – на воздым подымают...* ("Красное Колесо"). Дастаткова вялікая колькасць слоў дыялектнага паходжання служаць для ўзбагачэння літаратурнай мовы: **изневольный** (аб рабоце) – 'прымусовы' – па яркасці матывіроўкі гэты прыметнік выразней літаратурнага; прыслоўе **никчемушне** адпавядаюць словы **бесполезно**, **ненужно**, але ў кантэксце яны неадарэчныя: *На его [врача] голове... сидела белая шапочка-пилотка – никчемушне...* ("Раковый корпус"). Для стварэння мясцовага каларыту выкарыстана вытворнае **лопотно** 'шмат адзення':...*Везде было тесно и лопотно* [у хатах] ("Матрёнин двор").

Словы, утвораныя на базе неэкспрэсіўнага прастамоўя, звычайна ўжываюцца ў характаралагічнай функцыі. Некаторыя вытворныя набываюць у кантэксце пераноснае значэнне:...*А для чистой публики всегда допускаются полегчания* ("Красное Колесо"). Матывавальны дзеяслоў мае значэнне 'стаць лепш, лягчэй', вытворны назоўнік у кантэксце азначае 'ільгота'. Частка слоў не мае аднаслоўных літаратурных эквівалентаў: **залютеть** 'стаць лютым, жорсткім'; **полугавкнуть** 'брахнуць нягучна' (...*Второй раз полугавкнул [пёс] уже с приветом...* ("Красное Колесо")). Назоўнік **застойник** 'абаронца' і прыслоўе **вызволимо** (прыкладны адпаведнік 'не безнадзейна') Салжаніцын, відаць, лічыць магчымым выкарыстаць для абагачэння літаратурнай мовы, паколькі гэтыя вытворныя ўжыты ва ўласнааўтарскім тэксце, не звязаным з адлюстраваннем нелітаратурнага асяроддзя:...*Гражданская и военная деятельность пересеклись и переплелись на жизни Гучкова – парламентского оратора, государственного человека, армейского застойника...* ("Красное Колесо"); *А.Т.[Твардовский] снова "впал в слабость" – не глубоко, еще вызволимо* ("Бодался теленок с дубом"). Новаўтварэнне **застойник** наўрад ці можна лічыць удалым, паколькі ўзнікае асацыяцыя з літаратурным словам **застой**, семантыка якога не звязана з паняццем "абаранца".

Новатворы на аснове вульгарызмаў могуць ужывацца для характарыстыкі персанажаў, якія не належаць да літаратурнага асяроддзя, напрыклад: ...*Аж рвалось из литомордого солдата, на язык он был поспешен и оборотлив...* ("Красное Колесо"); для эмацыянальнай характарыстыкі персанажаў пры недабразычлівых адносінах да іх (у тым ліку і носьбітаў літаратурнай мовы): *Он [Брежнев] тотчас и назад появился, с картиной, и всё так же на медвежьих цырлах поднес Хрущеву, расплывшись чушкиной ряжкой* (Салжаніцын аб Брежневе; "Бодался теленок с дубом").

Вытворныя аргатычнага паходжання служаць для характарыстыкі персанажаў, для вернага апісання месца дзеяння. Як вядома, сярод аргатызмаў пераважаюць назоўнікі з канкрэтным значэннем і дзеясловы. Пісьменнік выкарыстоўвае ў творах прыслоўі – **по-фраерски**, **по-зэчески**, якія дазваляюць сцісла перадаць адпаведныя значэнні: *Если у кого в вещмешке есть мыло или полотенце, так из одного стыда не достают: это по-фраерски*

очень ("Архипелаг ГУЛАГ"); *Разговор стал по-зэчески прост...* ("Бодался теленок с дубом"). Салжаніцын аддае перавагу не прыметніку *зэковскій*, які адзначаны ў арго, а новаўтварэнням *зэческій* і *зэчій*: яны больш ярка выражаюць значэнне прыналежнасці (індывідуальнай ці неіндывідуальнай): *Горячая проповедь Валентули встречала отклик в зэческих сердцах* ("В круге первом"); *В дружеской зэчьеі беседе над миской остывшей баланды или над стаканом дымящегося какао Челнов не скрывал, что это рассуждение он заимствовал у Пьера Безухова* (Там жа).

Такім чынам, індывідуальна-аўтарскія новаўтварэнні пабудаваны А.І.Салжаніцыным у асноўным па прадуктыўных словаўтваральных тыпах рускай мовы і з'яўляюцца часцей за ўсё патэнцыяльнымі словамі. Аказіянальныя ўтварэнні нешматлікія. Большасць вытворных адносіцца да афіксальных спосабаў, перш за ўсё суфіксальных, што характэрна для індывідуальна-аўтарскага словаўтварэння наогул і абумоўлена большай актыўнасцю гэтага спосабу словаўтварэння ў рускай мове. Як адзначае В.П.Кавалёў, суфіксы розных груп (са значэннем асобы, суб'ектыўнай ацэнкі і інш.) у спалучэнні з утваральнымі асновамі змяшчаюць у сабе дастатковую інфармацыю камунікатыўнага і эстэтычнага характару, што дазваляе шырока выкарыстоўваць суфіксальныя ўтварэнні ў экспрэсіўных мэтах⁴. Трэба адзначыць, што ў Салжаніцына на першым месцы па колькасці – вытворныя не са значэннем асобы ці суб'ектыўнай ацэнкі, а з адцягненымі значэннямі (у сферы назоўнікаў). Па назіраннях В.П.Кавалёва, значна радзей, чым суфіксальныя, сустракаюцца аўтарскія неалагізмы прэфіксальна-суфіксальныя, прэфіксальныя, а таксама безафіксныя, што ў цэлым адпавядае і ступені распаўсюджанасці такіх новаўтварэнняў у мове⁵. У Салжаніцына таксама няшмат прэфіксальна-суфіксальных і прэфіксальных утварэнняў, а вось безафіксны (ці нульсуфіксальны) спосаб словаўтварэння прыцягвае ўвагу пісьменніка ў немалой меры і таму, што, як зазначае У.У.Лапацін, нульсуфіксальныя ўтварэнні з'яўляюцца характэрнай прыметай народнай мовы⁶.

У мове пісьменніка новаўтварэнні выконваюць розныя функцыі. Яны выкарыстоўваюцца для характарыстыкі персанажаў, дакладнага ўзнаўлення ўмоў іх жыцця, стварэння мясцовага каларыту, для ўзбагачэння літаратурнай мовы (у апошняй функцыі выступае частка лексікі дыялектнага паходжання і словы, створаныя на базе неэкспрэсіўнага прастамоўя). Вытворныя, у тым ліку і складаныя словы, пры адсутнасці літаратурнага эквіваленту больш дакладна і эканомна перадаюць адпаведнае паняцце; складаныя словы, акрамя таго, валодаюць значнай экспрэсіўнасцю. У некаторых кантэкстах вытворныя словы маюць пераноснае значэнне. Частка новаўтварэнняў характарызуецца большай яркасцю матывіроўкі ў параўнанні з літаратурным эквівалентам.

¹ Гл.: Русская грамматика / Под ред. Н.Ю.Шведовой. В 2 т. М., 1980. Т.1.

² Гл.: напр.: Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование. М., 1973. С.229; Ханпира Эр. Оказиональные элементы в современной речи // Стилистические исследования. На материале современного русского языка. М., 1972. С.285.

³ Янович Е. И. Наречие в истории русского языка: Генезис и функционирование основных морфологических типов производных наречий. Мн., 1978. С.23-24.

⁴ Гл.: Ковалев В. П. Языковые выразительные средства русской художественной прозы. Киев, 1981. С.110.

⁵ Там жа.

⁶ Лопатин В. В. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. М., 1973. С.135.

Т.В.ПАНКРАТОВИЧ

СТЫЛІСТЫЧНАЯ КАНВЕРГЕНЦЫЯ АСІМЕТРЫЧНЫХ МОЎНЫХ ЗНАКАЎ ЯК ЭКСПРЭСІЎНЫ ФАКТАР (на прыкладзе пазычнага сінтаксісу М.А.Забалоцкага)

Складаная і шматаспектная праблема экспрэсіўнасці як моўнага феномена і з'явы маўлення не мае адназначнага тлумачэння. Ёсць нямала вызначэнняў гэтай з'явы. За аснову мы прымаем вызначэнне В.М.Тэліі, якая разглядае яе як "узмацненне сігналу ў адносінах суб'екта маўлення да абзначанага і адначасова ўзмацненне сігналу ўздзеяння на рэцыпіента"¹.

Звяртаючыся да праблем экспрэсіўнага сінтаксісу, даследчыкі намагаюцца выявіць прынцыпы, якія пакладзены ў аснову пабудовы экспрэсіўных сінтаксічных канструкцый, намячаюць падыходы да іх сістэматызацыі. Але стварэнне